

Nyt fra Sprognævnet

2002/3 september

Indhold

Artikler

- [Om bogstavet å](#)
- [Om lydord](#)

Spørgsmål og svar

- [Han eller hun?](#)
  - [Sort tale](#)
  - [Kino eller biograf](#)
  - [Nødtigt, men dog gerne](#)
  - [Rykke ferien frem](#)
  - [Vidensbank eller videnbank](#)
-

Om bogstavet å

Af *Vibeke Sandersen*

I dansk ortografi har vi tre bemærkelsesværdige bogstaver som vi ikke deler med hvem som helst. De to har vi behandlet i tidligere artikler i Nyt fra Sprognævnet: æ i 2000/1, s. 5-8, og ø i 2000/3, s. 11-15. Det tredje er å, som ganske vist har været drøftet ved tidligere lejligheder under synsvinklerne å eller aa og aa's plads i alfabetet (jf. henvisningerne nedenfor). Men vi skylder stadig en samlet fremstilling af bogstavets historie.

Den hænger uløseligt sammen med lydhistorien. Tegnet å blev først indført i den officielle retskrivning med retskrivningsreformen 1948, skønt det havde været debatteret siden slutningen af 1700-tallet.

Middelalderen: a, aa, ao, o, oo

I den periode vi i sproghistorien kalder gammeldansk, havde vi lydene langt a og kort a. I de middelalderlige håndskrifter kunne man give udtryk for at et a var langt ved at dobbeltskrive det aa. Sproget ændrede sig imidlertid, som sprog hele tiden gør. En af periodens vigtigste ændringer var rundingen af det gamle lange a. Denne lydudvikling, som

allerede havde været i gang tidligere i visse lydige omgivelser, intensiveredes i tiden mellem 1200 og 1250 så stærkt at den afspejledes i skriftsproget hvor ord der tidligere var skrevet med *a* eller med *aa*, nu også blev skrevet med *o*. Gammelt *bla*, dvs. adjektivet *blå*, der i de ældste håndskrifter blev skrevet *bla* eller *blaa* eller med en streg eller bue over *a* til angivelse af at *a* var langt, kunne i 13- og 1400-tallets håndskrifter desuden blandt andet findes skrevet *blo* eller *bloo* eller *blao* eller *o* med streg eller bue. På samme måde kunne det gamle substantiv *gas*, dvs. *gås*, der oprindeligt blev skrevet fx *gas* eller *gaas*, nu også optræde i skikkelsen *gos* eller *gaos*, og tilsvarende fandt man i håndskrifterne fra denne tid gammelt *ar*, dvs. *år* skrevet *ar*, *aar*, *or* eller *aor*.

Det er skrivemåderne med *o* der viser lydudviklingen, den dobbeltskrevne vokal var fra begyndelsen blot udtryk for at vokalen var lang.

Christiern Pedersen: aa

Da rundingen af det gamle lange *a* var gennemført således at ord med gammelt langt *a* blev udtalt med [å], blev dobbeltskrevet *a*, *aa*, i danske ord tegn for en rundet vokal, og det blev dette *aa*-tegn der sejrede i den norm der sattes først og fremmest af klerken Chr. Pedersen, der må betegnes som den danske ortografis fader. Tegnet *aa* som ét bogstavtegn, en såkaldt digraf, dvs. to bogstaver som tegn for én lyd, nemlig den rundede bagtungevokal [å], er så at sige gennemført i hans udgave af Karl Magnus-krøniken 1534, og det er forblevet det officielle tegn for å indtil retskrivningsreformen 1948.

Dobbelttegnet (digrafen) *aa* blev brugt som tegn både for langt og for kort [å]. Oprindeligt langt *a* er der fx i substantiverne *aar* (dvs. *år*) og *raad* (dvs. *råd*), verber som *staa* (dvs. *stå*, inf.) og *saa* (dvs. *så*, præet.) og i adjektiver som *aaben* (dvs. *åben*) og *blaa* (dvs. *blå*). Ord som *baand* (dvs. *bånd*), *haand* (dvs. *hånd*) og *aand* (dvs. *ånd*) havde oprindeligt kort *a*, men dette var på grund af de omgivende konsonanternes karakter blevet forlænget på så tidligt et tidspunkt at det havde taget del i udviklingen af gammelt langt *a* til [å], og derfor blev der også skrevet *aa* i en del ord med oprindeligt kort vokal. Senere er vokalen i disse ord igen blevet forkortet, så de i dag stadig skrives *å*, men udtales med en kort åben å-lyd der er forskellig fra den lange å-lyd i fx *blå* og *åben*.

Bogstav og lyd

Bogstavtegnet å blev indført i svensk bogtryksskrift 1526 til gengivelse af de rundede lyd der er omtalt ovenfor. Det benyttedes i *Thet Nyia Testamentit på Swensko* 1526.

Bogtrykkeren, Jürgen Richolff, var indkaldt fra Lübeck. Det er derfor nærliggende at tro at tegnet var skabt under inspiration fra den måde hvorpå tysk *ä* og *ö* ofte blev gengivet i datidens tyske tryk, nemlig som henholdsvis *a* og *o* med *e* ovenover (jf. NfS 2000/3, s. 12, sp. 1).

I reformationstiden blev bogstavtegnene *o* og *u* brugt i ord med vokaler der var mere lukkede end [å], således i substantivet *bonde*, der havde gammelt langt *o*, og adjektivet *ond* eller i et substantiv som *mund* med gammel kort vokal, men også i ord med kort eller forkortet [å]; Chr. Pedersen skrev fx *hond*, dvs. *hånd*.

Kort og lang vokal

Mens der næppe var anden forskel på langt *u* og kort *u*, henholdsvis langt *o* og kort *o*, end længden, så var lyd kvaliteten forskellig på kort og langt *å*. Kort *å* havde - og har - en mere tilbagetrukket og åben kvalitet end det lange *å*. Å'et i ordene *blå* og *våben* er klart mere fremskudt end *å*'et i fx *hånd* og *bånd*. Det paradoksale er at Chr. Pedersen så valgte *o* til at gengive den korte vokal.

Det hænger imidlertid sammen med den måde hvorpå Chr. Pedersen skabte en fast ortografisk norm. Ved begyndelsen af reformationsårhundredet var lydudviklingen af de lange vokaler, specielt rundingen af gammelt langt *a* og forlænget kort *a*, som sagt gennemført, så normgiverens opgave var blot at bringe skriften i konsekvent overensstemmelse med den faktiske udtale. Ved de korte vokaler var forholdene langt mere brogede. Der var en række udviklinger, specielt lydåbninger, i gang, nogle havde undertiden fundet ortografisk udtryk i håndskrifterne fra den yngre middelalder, men aldrig konsekvent. Chr. Pedersen valgte derfor den faste og konsekvente ortografi fra håndskrifterne fra den ældre middelalder som grundlag for sin gengivelse af de korte vokaler. Det betød imidlertid at skriften på dette punkt allerede fra begyndelsen var forældet i forhold til udtalen. Generelt betød det at tegnet for de korte vokaler svarede til en udtale der var en grad mere lukket end den faktiske udtale. Man kan nævne stavemåder som *ind*, der svarer til en udtale med [e], *end*, der svarer til en udtale med [æ], eller *nynne* svarende til en udtale med [ø].

o, u eller aa

For det korte *å*'s vedkommende kom det til at betyde at det blev skrevet - og skrives *o*, således *loft* (sb.), *komme* (vb. inf.), *sov* (vb. præter.), *bort* (adv.), *ofte* (adv.) og *vor* (pron.).

I enkelte tilfælde skrives dog *aa*: *aand* (sb.), *baand* (sb.), *haand* (sb.) mfl.

Senere lydåbninger har bevirket at ord der tidligere blev udtalt med lyd kvaliteter der var mere lukkede end [å], nu udtales med et kort *å* hvis åbningsgrad svarer til det lange *å*'s, men bevarer deres stavemåde med hhv. *o* og *u*, således *bonde*, *ond*; *bund*, *mund*, *rund*, *kun*.

Ulemper ved aa

Det har af flere grunde altid været upraktisk at vi danskere brugte *aa* som digraf, som tegn for *å*. Dobbelt skrivning af vokal, der tidligere blev brugt som udtryk for at vokalen var lang, lod sig vanskeligt praktisere ved *a* fordi *aa* blev læst som [å]. Samme problem gjorde sig gældende ved fremmede stednavne som *Saar* og *Maas* og personnavne som de bibelske *Baal* og *Aaron* som danske skolebørn fra før 1948 naturligt udtales med [å] som *bål* og *åron*. Og når tyskerne i tidsrummet 1864-1920, hvor Sønderjylland var tysk, omdøbte byen *Aabenraa* til *Apenrade*, skyldtes det samme problem, blot set fra den modsatte side hvor man var vant til at *aa* blev udtalt som langt *a*. Endelig frembyder sammensætninger af ord der hhv. slutter og begynder med *å*, en ganske uoverskuelig række *a*'er: *upaaagtet*, *blaaaaret*, *smaaaal* for at citere *å*-tilhængeren Svend Grundtvigs eksempler fra Dansk Haandordbog 1872.

Det nordiske å

Spørgsmålet om indførelsen af å i danske ord i stedet for *aa* blev dog først drøftet for alvor fra slutningen af 1700-tallet og et godt stykke ind i 1800-tallet. Det var på det tidspunkt at grammatikerne var begyndt at interessere sig for gengivelsen af sproglyd, og problemet om et selvstændigt tegn for [å] blev da aktuelt. Den første der argumenterede for å, var grammatikeren Høysgaard (1743). Diskussionen tog dog først rigtig fart da Rasmus Rask selv begyndte at bruge å, først i sin spanske sproglære 1824, men mere afgørende i Retskrivningslæren 1826, hvor det nu indgik i hans retskrivningsreform. Bogstavtegnet å som afløsning for *aa* blev et vigtigt programpunkt i den Rask-N.M. Petersenske retskrivning.

Denne retskrivning fik især tilslutning fra skandinaviske kredse, fra højskolefolk, fra skolelærere og fra en del akademikere, således fra Svend Grundtvig, søn af digteren og forfatter til vores første autoriserede retskrivningsordbog, *Dansk Haandordbog, med den af Kultusministeriet anbefalede Retskrivning. Udarbejdet af Svend Grundtvig*, Kjøbenhavn, 1872. Som det fremgår af titelbladet, er der her brugt tegnet *aa*. Det skyldes at dens forfatter ønskede at den skulle have officiel status, hvad den også fik, og derfor være i overensstemmelse med de anbefalinger som var givet af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet i en rundskrivelse af 9. august 1871 til rektorerne for de lærde skoler (dvs. latinskolerne, datidens gymnasier).

Dansk Retskrivnings-Ordbog 1870

I 1870 havde Svend Grundtvig udgivet en *Dansk Retskrivnings-Ordbog* som var langt mere vidtgående i sin reformering af den traditionelle retskrivning; den var som det hedder på titelbladet *stemmende med de på det nordiske retskrivningsmøde i Stokholm 1869 vedtagne regler*. Den var nemlig direkte fremkaldt af dette møde og var helt i overensstemmelse med den Rask-N.M. Petersenske retskrivning. Foruden tegnet å gennemførtes blandt andet lille begyndelsesbogstav i substantiverne. Også dette måtte opgives i Haandordbogen, 1872. Det er værd at nævne at både å og lille begyndelsesbogstav i substantiverne blev brugt i Højskolesangbogen - eller Folkehøjskolens sangbog som den officielt hedder - hvis første udgave kom i 1894.

Den officielle danske retskrivning 1889

Da diskussionerne omsider resulterede i en retskrivningsbekendtgørelse af 7.6.1889, fastholdtes *aa* også der. Punkt 11 fremhæver udtrykkeligt: *der skrives aa, ikke å*.

To retskrivningsprincipper

I bekendtgørelsen gennemgås principperne for forholdet mellem lyd og bogstav - i nævnte rækkefølge, dvs. med lyden som udgangspunkt: Det lange å skrives *aa* - det er det fonetiske retskrivningsprincip. Men så opremses følgende undtagelser: *Alvor, (Alkove), Bog, Brog, broget, (hvor), klog, koge, Krog, kroget, love, otte, Svoger, Torsdag, Vorte, vove* (ordene i parentes havde også den bogstavrette udtale med *o*) - desuden nogle ord hvor å efter datidens udtalenormer både kunne udtales langt og kort: *Drog, Fjog, Orlog, Orlov, Sprog, Tog*. Disse undtagelser skyldes historiske forhold, nemlig at ordene ikke har gammelt langt eller forlænget *a*, men et oprindeligt *o* der på grund af den efterfølgende lyds kvalitet, *r* eller bagtungespirant, det såkaldt "bløde" *g*, er blevet åbnet til [å]. Ordene

skrives med *o* efter det etymologiske retskrivningsprincip.

Princippet om morfemkonstans

Der gøres i betænkningen den vigtige tilføjelse at *Hvor Stammen har o for kort Aa-Lyd, beholdes o i Bøjninger og Afledninger, selv om Lyden bliver eller kan blive lang - f. Eks. bort - borte, grov - grove, Lov - Loven, Skov - Skoven, sov - sove, vor - vore*. Det er det såkaldte princip om morfemkonstans der her udtrykkes, dvs. "morfemformer (ordformer, dele af ord, endelser), som er betydningsmæssigt identiske eller beslægtede, staves på samme måde" (Chr. Becker-Christensen: *Bogstav og Lyd* 1988, s. 27). Dette retskrivningsprincip, som i dag er en selvfølge - vi skriver *d* i *godt*, skønt det ikke udtales, fordi ordets rod er *god* - blev først gennemført i løbet af 1800-tallet, derfor måtte det fremhæves i betænkningen.

å/aa's placering i alfabetet

Bogstavtegnet *aa* stod i de ældste retskrivningsordbøger, Badens Dansk ortografisk Ordbog 1799 og Molbechs Haandordbog 1813 og i Molbechs Dansk Ordbog, 1833 og 1859, først i alfabetet, forrest under *a* - alle ord med *aa* stod før *abe* - det havde således ingen selvstændig plads, det samme gjaldt Svend Grundtvigs Dansk Haandordbog 1872. I Dansk Retskrivnings-Ordbog 1870 stod det derimod for sig selv som et af de sidste bogstaver i alfabetet, nærmere bestemt mellem *y* og *æ*, således at alfabetet sluttede *v, y, å, æ, ö, ø* (om distinktionen mellem *ö* og *ø* se *Nyt fra Sprognævnet* 2000/3, s. 12-13); de fremmede bogstaver *x* og *z* figurerer slet ikke hos Grundtvig, det gælder både i Dansk Retskrivnings-Ordbog 1870 og Dansk Haandordbog 1872. Brugen af fremmede bogstaver havde været et diskussionsemne siden 1700-tallet, og puristisk og nationalt sindede skribenter havde ønsket dem afskaffet eller deres brug indskrænket til fremmedordene. Placeringen af *å* hos Grundtvig, der ikke svarer helt til den nuværende hvor *å* står sidst, stemte overens med placeringen i det svenske alfabet (jf. *Nyt fra Sprognævnet* 2000/3, s. 11, sp. 2).

Placeringen af *aa* forrest under *a* fastholdtes i de følgende officielle retskrivningsordbøger, Saabys *Dansk Retskrivningsordbog udarbejdet i Overensstemmelse med de ministerielle Retskrivningsregler af 7. Juni 1889*, 1891 ff., *Dansk Retskrivningsordbog udgivet af Undervisningsministeriets Retskrivningsudvalg* ved Jørgen Glahder, 1923 ff. til og med 1946.

Dansk Sprognævns Retskrivningsordbøger

Endelig blev så *aa* erstattet af *å* ved retskrivningsreformen 1948. Den første officielle retskrivningsordbog der udkom efter 1948, var *Retskrivningsordbog udgivet af Dansk Sprognævn* 1955. Her fik *å* sin selvstændige plads som det sidste bogstav i alfabetet, og denne plads har det haft i alle senere officielle retskrivningsordbøger udgivet af Sprognævnet, nemlig *Retskrivningsordbogen*, 1. udgave 1986, 2. udgave 1996, og 3. udgave 2001.

Men i 1953 udkom Nudansk Ordbog for første gang. Og i førsteudgaven stod *å* som det første bogstav i alfabetet foran *a*, dog som selvstændigt bogstav til forskel fra den gamle placering af *aa*. Men fra og med anden udgave 1957 har *å* også i denne ordbog været placeret på sin officielle plads.

Å/å eller Aa/aa i navne

Ved retskrivningsreformen i 1948 gav Statsministeriet, hvorunder de danske stednavnes retskrivning hørte, mulighed for *indtil videre* at skrive *aa* i stednavnene. Personnavnes skrivemåde var da som nu en privatsag. Det betød at folk der havde *å* i deres navn, som de hidtil havde skrevet *aa*, nu frit kunne vælge om de ville skrive sig fx *Ågesen* eller *Aagesen*.

Efter henstilling fra Statsministeriet benyttedes fra og med 1956 *Å/å* i stednavne af alle statsinstitutioner, og allerede i 1954 havde Stednavneudvalget besluttet at anvende *å* i stednavne. Nu skulle man tro at *å* var gennemført for tid og evighed. Men nej! Efter at en del kommuner - det begyndte i Ålborg - havde udtrykt stærke ønsker om atter at måtte bruge *aa* i deres stednavne, besluttede Undervisningsministeriet under Bertel Haarder og Kulturministeriet under Mimi Jacobsen i 1984 mod Stednavneudvalgets og Dansk Sprognævns råd at kommunerne selv kunne vælge om de ville benytte *å* eller *aa* i deres respektive stednavne. *Åbenrå* og *Ålborg* valgte at skrive henholdsvis *Aabenraa* og *Aalborg*, mens *Århus* allerede i 1948 havde valgt *Århus*.

Nu skal man altså vide om en given kommunalbestyrelse har valgt den ene eller den anden typografiske variant hvis man vil undgå at såre de lokalpatriotiske følelser. Sprognævnet har i sin rådgivning fastholdt at det aldrig kan være galt at vælge *å*, og i den officielle Retskrivningsordbog stod både stednavnet, fx *Ålborg*, og afledningerne *ålborgenser*, *ålborgensisk* og *ålborgsk* udelukkende opført med *å* i de to første udgaver. I tredjeudgaven har Sprognævnet for konsekvensens skyld indført de typografiske dobbeltformer så der nu står *Ålborg* (*eller* Aalborg) osv.

Bolle-å

Når man skal tale om *å* (i modsætning til *aa*), kan man vælge typografernes faglige betegnelse *svensk å*. Men de fleste foretrækker *bolle-å*, og sådan har det været siden bogstavtegnet blev indført i 1948. Fra første færd har der været noget slangagtigt ved udtrykket. Kaj Bom behandler det i kapitlet *Børne-slang* på linje med et udtryk som *krøllede bogstaver* (Mere om slang 1950). I andre ordbøger og leksikoner beskrives det som 'populær betegnelse' (Ordbog over det Danske Sprog, Supplement, bd. 2, 1995, Nudansk Ordbog til og med 15. udg. 1995). Fra 1996 skriver Nudansk Ordbog blot: 'bogstavet *å* i modsætning til den ældre skrivemåde *aa*'. Derved signaleres det at *bolle-å* nu er blevet en neutral betegnelse.

Vibeke Sandersen (f. 1936) er seniorforsker ved Dansk Sprognævn.

Henvisninger

Peter Skautrup: *Å-ets historie* (i: *Seksten Århusrids tilegnede borgmester Sv. Unmack Larsen*, s. 291-315. Optrøkt i *Dansk sprog og kultur. Udvalgte afhandlinger og artikler 1921-1971*, 1976, s. 141-162)

Arne Hamburger: *Å på sin rette plads* (i: *Sprog i Norden* 1996, s. 116-125. Optrøkt i Erik Hansen og Jørn Lund (red): *Det er korrekt. Dansk retskrivning 1948-98*, s. 46-56)

Henrik Galberg Jacobsen: *Aabenraas plads. En dokumentation* (i: *Nyt fra Sprognævnet* 1997/4, s. 3-10)

Thorsten Andersson: *Aa's plads i alfabetet. Svar fra Sprognævnet* (i: *Nyt fra Sprognævnet* 1998/1, s. 9-10)

Henrik Galberg Jacobsen: Å (bolle-å) (i: Henrik Galberg Jacobsen og Jørgen Schack (red.): *Ord til Arne Hamburger på ottiårsdagen 11. juli 2001*. Dansk Sprognævnns skrifter 31, Dansk Sprognævn 2001, s. 201-205)

Den Store Danske Encyklopædi, bd. 20, 2001, s. 579, sp. 1)

[Til indholdsfortegnelsen](#)

Om lydord

Af Anne Duekilde

Lydord er en ordklassebetegnelse i Dansk Sprognævnns Retskrivningsordbogen, og sådan har det været siden 1.-udgaven, 1986. Det er en del af udråbsordene (interjektionerne) der er skilt ud som en særlig ordklasse. I 3. udgave 2001 er 38 ord betegnet som lydord, 138 som udråbsord.

Typiske lydord er gengivelser af

1. dyrelyde: *buh, kuk, kukkuk, kvirrevit, kvivit, kykliky, miav, mjav, muh, mæh, pip, rap, sum, vov, vovvov, øf.*
2. lyde frembragt af ting: *bang, bum, bummelum, bump, bums, dang, ding, dingeling, fut, klask, paf, pif, pift, plaf, plask, plump, plums, tik tak, tøf.*
3. lyde frembragt af mennesker: *hm, hys, ups.*

Udråbsord eller lydord?

Det er vanskeligt at skelne helt klart mellem udråbsord og lydord. Det afgørende må være om ordet kun har det indhold at efterligne en lyd, eller om ordet udtrykker noget mere, som også kunne udtrykkes ved hjælp af en sætning. Aage Hansen har diskuteret problemet om lydimitationer som sprog eller ikke-sprog, bl.a. i Sætningen og dens led i moderne dansk, 1933, hvor det på side 27 hedder: "I almindelighed regner man disse imitationer for ord og giver dem plads i interjektionernes pulterkammer. De har en betydning, det er sikkert nok, men det har håndbevægelsen jo også. De har intet meddelelsesindhold."

Udskillelsen af lydord er i Retskrivningsordbogen sket med en vis forsigtighed, og selvom der kan være en glidning mellem de to ordklasser, har ingen ord fået angivelsen både lydord og udråbsord. Fx kunne *pladask*, der i Retskrivningsordbogen er betegnet som *adv.* (dvs. adverbium, biord), *udråbsord*, vel også være et lydord svarende til *plask*? Og *bæh*, der har fået betegnelsen *udråbsord*, kan jo også gengive lyden fra et gedekid. Man kan hævde at det så er et andet ord *bæh*, et lydord, som Politikens Nudansk Ordbog med etymologi, 1999, har valgt at medtage i stedet for udråbsordet, og som genfindes i 2. udgave, Nudansk Ordbog med Etymologi, 2001. Lydordet *hm* gengiver den lyd der fremkommer når en rømmer sig, men det kan også lige som udråbsordene *æh*, *øh* udtrykke en tøven, et betydningsindhold som gør ordet til et udråbsord.

Typiske udråbsord er

1. følelsesudbrud (impulsioner) som *ah, ak, bevares, bravo, føj, ha, hov, hovsa, hurra, ih, o, oh, ok, puh, puha, pyh, pyha, pyt, såh, uf, uh, uha, uhu, æv, øv, å, åh, årh*
2. tilskyndelser (imperationer) som *bebe, hep, herut, holdt, hyp, hør, pist, prr, pst, tys, undskyld, værsartig, værsgo*
3. tøvende udbrud som *æh, øh*
4. hilseord som *adjø, ciao, dav, davs, farvel, godaften, goddag, godmorgen, godnat, hej, velkommen*
5. svarord som *ja, jah, jaså, javel, javist, jo, joh, jovist, nej, næ, næh, nå, nåh*
6. tralleord: *faldera, tralala*.

Begge ordklasser er produktive, dvs. at der stadig dannes nye ord af disse typer, så det vil være en skønssag hvad der medtages i ordbogen. Eksempler på ord der ikke kan slås op i Retskrivningsordbogen er: *atisch, babu, blob, båt, hi, juhu, klingeling, kvak, pling, ritschratsch, tju, tjuhuh, uhm, vuf*. Retskrivningsvejledningens paragraf 68 omhandler stavning af udråbsord og lydord. Den lyder:

Retskrivningsordbogen indeholder kun enkelte udråbsord og lydord i deres mest brugte staveformer, fx *av, ha, ih, å* el. *åh, bang, bum, miav* el. *mjav, vov*. Men i øvrigt ligger stavningen af sådanne ord principielt uden for Retskrivningsordbogens område, og man kan således både variere de staveformer der er nævnt i ordbogen (*auuuv, iiih, bannng, miauuv*), og bruge udråbs- og lydord som slet ikke er med i ordbogen (fx *hir-hir, vrouuummm, boiiiiinnng, jappedukke-jappedukke*).

I Aage Hansens *Moderne Dansk, III*, 1967, fra side 475 til 528, er der en særdeles indgående behandling af hele dette ordstof, med et stort antal eksempler, de fleste illustreret med citater fra skønlitteraturen. Lydordene er her behandlet i et hovedafsnit der hedder: *Sproglige størrelser der falder uden for ordklasserne*.

Betegnelsen lydord

Den sprogvidenskabelige betegnelse for et lydefterlignende ord er *onomatopoietikon*, af græsk *onoma*, navn, og en afledning til *poiein*, gøre, danne. I alle sprog og til alle tider har lydefterligning været et orddannende element. Verber som *grynte, kvidre, kvække, snorke* er eksempler på dette, og ved siden af Retskrivningsordbogens lydord har vi substantiver og verber som *bump, bumpe, klask, klaske, kluk, klukke* osv., der naturligvis ikke får betegnelsen lydord, for de fungerer fuldstændig som andre substantiver og verber. Men i ældre ordbøger er betegnelsen lydord ofte brugt om ord af denne art, altså ord der i deres oprindelse har et lydefterlignende element. I artiklen *Lydord* (trykt 1931) i *Ordbog over det danske Sprog (ODS)* er der under den sprogvidenskabelige betydning kun tænkt på lydefterlignende ord i almindelighed, ikke på en ordklassebetegnelse. Kildehenvisningerne fører til eksempler på denne bredere anvendelse hos sprogforskerne Otto Jespersen og Kristoffer Nyrop. ODS anvender også ofte betegnelsen lydord i sin redegørelse for ordenes oprindelse, se fx under *klirre*, hvor den ordhistoriske parentes har oplysningerne: "sv. klirra, ty. klirren; lydord; jf. dirre olgn." En tilsvarende brug af betegnelsen lydord findes i *Nudansk Ordbog med Etymologi*, se fx substantiverne *dyt, klik*.

Ordklassen lydord

Lydimitationer i en mere eller mindre hævdvunden skrivemåde er altså i den officielle retskrivningsordbog blevet til en selvstændig ordklasse. Ideen er taget op i Politikens Nudansk Ordbog med etymologi, 1999, men ikke i Gyldendals Retskrivningsordbog 1996 og heller ikke i Systimes Danskordbogen, 1999. I den ældre ordbogslitteratur er jeg i Otto Kalkars Ordbog til det ældre danske Sprog stødt på lydord brugt som en ordklasseangivelse, nemlig i artiklen *Hirr*, om lyden fra en kugle (bd. V, 1908-18, s. 452).

Lydord er en ordklasse af underordnet interesse i en retskrivnings- og bøjningsordbog, jf. den ovenfor citerede paragraf i retskrivningsvejledningen. Som nævnt registreres i nogle tilfælde ensskrevne substantiver og lydord, men i andre tilfælde medtages kun substantivet, fx *båt*, *dut*, *dyt*, *hik*, *klik*, *klir*, *sjask*, *svup*. Lydord kan undertiden stå for sprogbevidstheden som en anvendelse af substantivet, i andre tilfælde opfattes substantivanvendelsen som en særlig brug af lydordet. Der er en vis litterær opfindsomhed med hensyn til stavemåden af lydord, men der er dog også en tradition som det er rimeligt at få registreret.

Anne Duekilde (f. 1929) er fhv. ordbogsredaktør, cand.mag.

[Til indholdsfortegnelsen](#)

Spørgsmål og svar

Han eller hun?

Spørgsmål: Vi har på vores arbejdsplads diskuteret om man skal bruge *han*, *hun* eller noget helt tredje i en sætning som *Borgeren erklærer med sin underskrift at han vil overholde betingelserne*. Hvad siger Dansk Sprognævn?

Svar: For det meste er der ingen problemer med brugen af *han* og *hun*. *Han* bruges til at referere til hankønsvæsner, og *hun* bruges til at referere til hunkønsvæsner. Fra gammel tid har hankønsformen dog kunnet udstrækkes til at dække over både mænd og kvinder. Det er altså helt i overensstemmelse med traditionen at skrive *Borgeren erklærer med sin underskrift at han vil overholde betingelserne*.

Denne brug af *han* som generisk reference forklares traditionelt med at genus (grammatisk køn) ikke må forveksles med sexus (biologisk køn). Den generiske maskulinum må således ikke opfattes som en betydningsmæssig eller en biologisk maskulinum. Den refererer universelt.

Imidlertid føler mange mennesker sig stødt over denne sprogbrug, og det kan være en grund til at undgå den. Et af argumenterne er at man ved at bruge *han* som generisk reference ignorerer kvinderne sprogligt. Som reaktion herpå har brugen af *hun* som generisk

reference bredt sig ganske meget inden for de sidste 25-30 år. Dermed er vi dog lige vidt, for hvis *han* som generisk reference er diskriminerende over for kvinder, så må *hun* som generisk reference jo være diskriminerende over for mænd. I mange sammenhænge er der altså utvivlsomt behov for et helt kønsneutralt pronomen, og i tidens løb er der da også blevet foreslået forskellige muligheder, fx *hen*, *høn*, *huan*, *hyn* og *hæn*. Ingen af dem har dog vundet indpas i det danske sprog. Allerede i 1981 blev ordet *hæn* behandlet i Dansk Sprognævn. Nævnet konkluderede at bøjningen af ordet ville udgøre det største problem: "Skal man nu vælge *han* (ham, hans) som mønster, eller *hun* (hende, hendes)? Uanset hvad man vælger, vil kønsneutraliteten blive fortrængt både i akkusativ: *hæm* eller *hænde*, og i genitiv: *hæns* eller *hændes*. Systemet *hæn* (hæm, hæns) vil være en tydelig afbildning af *han* (ham, hans) og *hæn* (hænde, hændes) vil være en tydelig afbildning af *hun* (hende, hendes). Man kunne også vælge *den* eller *hin* som mønster for bøjningen: *hæn* (hæn, hæns), men igen vil kønsneutraliteten på grund af ligheden med *hans* blive fortrængt i genitiv" (Dansk Sprognævns Årsberetning 1981, side 19).

Den mindst ringe løsning er derfor nok at skrive *han eller hun*. Imidlertid kan udtrykket virke noget kluntet, især hvis der er brug for det mange gange i samme tekst. Tit er der altså ikke andet at gøre end at forsøge at krybe uden om problemet ved hjælp af forskellige omskrivninger. En af de omskrivninger man ofte kan have glæde af, er at ændre fra ental til flertal. Flertalsordet *de* er jo heldigvis kønsneutralt. I jeres tilfælde vil det føre til følgende løsning: *Borgerne erklærer med deres underskrift at de vil overholde betingelserne.*

JNJ

[Til indholdsfortegnelsen](#)

Sort tale

Spørgsmål: Hvad er *sort tale*, og hvor stammer begrebet fra?

Svar: Ordet *sort* har ud over sin kernebetydning 'sort om farven sort' nogle overførte betydninger: 'vanskelig at forstå (til bunds), dunkel, gådefuld, mørk'. Specielt bruges det "som udtryk for en (imod den talendes ønske) uforståelig, uklar (ulogisk eller dunkel, kunstlet, skruet), meningsløs, (for)vrøvlet ytring" (Ordbog over det Danske Sprog, bd. 21, 1943). Betydningen illustreres med et par citater fra slutningen af 1800- og første halvdel af 1900-tallet: *Fuldstændig sort tale møder vi s. 86* (Ludvig Wimmer 1895), *visse franske Lyrikeres .. Tilbøjelighed til sort Tale* (Kai Friis-Møller 1939). Som "især talesprog" betegnes *snakke sort*.

Tidligere sagde man ofte *mørk tale* med samme betydning, og dette udtryk stammer fra Biblen, fra Det Gamle Testamente, hvor der står: *jeg vil tale .. synligen og ikke i mørk tale* (4. Mosebog, 12. kapitel, vers 8), og *jeg vil fremsette for eder en mørk tale* (Dommernes Bog 14.12, begge citater er fra bibeloversættelsen af 1740, efter Enevold Ewalds bibelkonkordans 1748).

I den autoriserede bibeloversættelse af 1992 er ordlyden ændret. Der står: *Sådan gør jeg ikke med min tjener Moses .. med ham taler jeg ansigt til ansigt, ligefremt og ikke i gåder* (Bibelen, den hellige Skrifs kanoniske Bøger, i oversættelse autoriseret af Hendes Majestæt Dronning Margrethe II ved kgl. resolution af 19. februar 1992, Det Danske Bibelselskab 1992, 4. Mosebog, 12. kapitel, vers 7-8). Citatet fra Dommerbogen lyder nu: *Samson sagde til dem: "Nu vil jeg stille jer en gåde. Hvis I kan gætte den og give mig løsningen på den i løbet af de syv dage, gildet varer, vil jeg give jer tredive linnedkjortler og tredive sæt festklæder."* (samme, Dommerbogen kapitel 14, vers 12).

I dag er udtrykket at *snakke sort* blevet brugt om skuespilleren Dirch Passers måde at snakke udenlandsk på uden at kunne det pågældende sprog . Han efterligner en sprogmelodi og "snakker russisk" fx uden at sige ét russisk ord, men ingen er i tvivl om hvad det er for et sprog han snakker.

Udtrykket har også været brugt om den måde en skuespiller eller sanger klarer sig igennem på når han ikke har lært sin tekst ordentligt - til stor gene for de medspillende, der jo ikke får det rette stikord - en "teknik" som især Hans Kurt var berygtet for.

VS

[Til indholdsfortegnelsen](#)

Kino eller biograf

Spørgsmål: Jeg er lærer og arbejder for tiden i Tyskland. I går var der en elev der spurgte hvorfor danskerne siger *biograf*. Tyskerne går jo *ins Kino*.

Svar: I Ordbog over det Danske Sprog (herefter forkortet ODS), bd. 2, 1920, er ordet *biograf* som afkortning af *biografteater* med henvisning til Hagerups Illustreret Konversationsleksikon I-IX (1907-13), bd. I, betegnet som "nydannelse"og "daglig". Oplysningen er forsynet med et citat af Johs. Dam: *Bøger ej kendes - ej heller Skribenter, I Biografen sin Viden man henter* (Artifex: Himmelfarten 1918).

I Ordbog over det Danske Sprog, Supplement, bd. 2, 1994, bringes et citat fra U. Gad: "Filmen", 1919, og så føjes der til: "I øvrigt fortælles det, at Ole Olsen personlig er Skaber af Ordet "Biograf" (Olaf Fønss, gengivet i samleværket "Danmark i Fest og Glæde" VI, s. 246). Den Ole Olsen det drejer sig om, er grundlæggeren af Nordisk Films Kompagni. Han "åbnede i april 1905 "Biografteatret" i Vimmelskaftet 47, en af Københavns første biografer" (Biografisk Leksikon, bd. 11, 1982, s. 44, sp. 1). Der er i hvert fald ikke langt fra *biografteater* til afkortningen *biograf*. Ordet *biograf* i den nye betydning er således blevet almindeligt i dansk i de første årtier af 1900-tallet.(Den almindelige og overleverede betydning af *biograf* var 'forfatter af en *biografi*', en levnedsskildring).

En tid lang blev ordene: *kino* og *biograf* brugt jævnsides. ODS, bd. 10, 1928, har således

citater med ordet *kino* fra 1927 (Berlingske Tidende). Biografen i Vimmelskaftet hed som sagt "Biografteatret", men Nordisk Films egen biograf, det senere "Bristol", der lå i den del af Strøget som hedder Frederiksberggade, hed "Kinografen". Det oplyses i ODS at vi har ordet *Kino* fra tysk, og der henvises til "Kinematograf". Herom oplyses det at det drejer sig om "et apparat til optagelse og fremføring af levende billeder" "opfundet af brødrene Lumière 1895", og Meyers Fremmedordbog, 8. udg., 1924, har som opslagsord både *Biograph-Theater* med betydningsangivelsen 'Film' og *Kino-Theater* og *Kinoptikon*, det sidste med betegnelsen "græsk" og forklaringen 'et Sted med Fremvisning af "levende" (kinografiske) Billeder'.

Svenska Akademin's ordbok (herefter forkortet SAOB) regner i modsætning til ODS *biograf* i betydningen 'forfatter af en biografi' og det nydannede *biograf* for to forskellige ord, hvad der forekommer rimeligt skønt de er dannet af samme græske rod, *bio-* med betydningen 'levende', og *-graf*, der er af græsk oprindelse, om forskellige slags apparater der fremstiller eller gengiver skrift, eller i videre anvendelse afbilder, skildrer eller gengiver noget (SAOB, bd. 10, 1929), beslægtet med *skrive*.

Om oprindelsen til nydannelsen *biograf* skriver den svenske ordbog at det drejer sig om et apparat beregnet til at tage seriefotografier opfundet af franskmanden G. Demeny 1893. Senere brugt om lignende apparater i almindelighed. Som betydning 2 angives det at ordet bruges elliptisk (dvs. som afkortning) for *biografteater*. De ældste eksempler på denne sprogbrug stammer fra 1903 og 1904: *Den så populära biografen* (Svenska Dagbladet) og *Biograf för stadens skolor* (do.).

Måske er den danske sprogbrug en svecisme. I alle tilfælde havde Ole Olsen inden han grundlagde Nordisk Films Kompagni i København, været i Sverige, hvor han havde grundlagt et "Tivoli" i udkanten af Malmø. Her viste han i 1899 for første gang "levende billeder", dvs. film. 1902 vendte han tilbage til København som en hovedrig mand.

Senere hen er dansk og svensk gået hver sin vej med hensyn til yderligere afkortning af ordet *biograf*. I Danmark går vi *i biffen*, mens svenskerne går *på bio*. I dansk bruger vi dog *bio* om selve lokalet, fx *skolebio* og *drive-in-bio*, og i navne på biografer, således *Amager Bio* eller *Park Bio*.

VS

[Til indholdsfortegnelsen](#)

Nødigt, men dog gerne

Spørgsmål: Er vendingen *nødigt, men dog gerne* kendt? Jeg har på fornemmelsen at den er eller har været en anelse udbredt.

Svar: Formuleringen "nødigt, men dog gerne" indgår i en retorisk tradition. Stilistisk er der tale om en antitese (modsnævningsfigur) med et paradoksalt indhold. Akademikere af den

ældre skole, der var opdraget i veltalenhedstraditionen og besad klassisk dannelse, har ofte betjent sig af lignende vendinger. Det vil derfor nok være vanskeligt at føre udtrykket tilbage til en bestemt person. Men at det har haft en vis udbredelse, er der ikke tvivl om.

Det er lykkedes os at spore udtrykket tilbage til begyndelsen af 1930'erne. I første omgang fandt vi det i vores citatsamling i en anmeldelse af maleren Mogens Andersens (f. 1916) erindringsbog fra 1976, der har titlen "Nødigt, men dog gerne". En ældre kollega, der har været skolekammerat med Mogens Andersen, huskede at han havde været nært knyttet til historikeren Th.A. Müller, som var lektor ved Sankt Jørgens Gymnasium 1919-1933, hvor han underviste i dansk, historie og oldtidskundskab og var Mogens Andersens lærer.

Slår man nu Th.A. Müller op i Dansk Biografisk Leksikon, vil man se at Mogens Andersens erindringsbog er opført i listen over litteratur hvori Th. A. Müller er behandlet. Og det fremgår af erindringsbogen, hvoraf et helt kapitel er viet "Th. A. Müller" (s. 99-105), at han har brugt udtrykket "nødigt, men dog gerne" ved en bestemt lejlighed. Mogens Andersen fortæller at Th.A. Müller den sidste skoledag - det var i sommeren 1933 - inviterede ham til frokost hos Josty i Frederiksberg Have. De skulle "fejre, at du nu er færdig med de slemme mennesker" (s.102). Th.A. Müller bestilte fadøl, "Tjeneren meddelte, at der ikke var fadøl og spurgte, om det måtte være flaske. "Nødigt, men dog gerne," var Müllers orakelsvar. Tjeneren havde svært ved at fatte det" (s. 103).

Th.A. Müller var fra 1925 censor ved embedseksamen i historie. Om udtrykket *nødigt, men dog gerne* var et han ofte brugte, om det i det hele taget var udbredt blandt universitetsfolkene dengang, ved vi ikke. Men min mor, der er kandidat (historie og dansk) fra 1934, er ofte vendt tilbage til en erindring om professor Vilhelm Andersen fra sit eksamenssemester. Da hun skulle skrive listen over sine eksamensopgivelser i litteratur, var hun nødt til i nogle tilfælde at opgive værkerne i DanskLærerforeningens udgave. Disse udgaver nød ringe prestige blandt universitetslærerne, der anså dem for at være mindre videnskabelige og foretrak at kandidaterne læste og opgav værkerne efter videnskabelige udgaver. Da det imidlertid også forlangtes af kandidaterne at de selv medbragte de værker og tekster de opgav, til den mundtlige eksamination, og et studenterbudget sjældent tillod kandidaten at købe bøgerne i de videnskabelige udgaver, så måtte min mor med en vis ængstelse forelægge professoren en liste der røbede at en del værker var læst efter DanskLærerforeningens udgaver. På hendes forsigtige spørgsmål om om professoren tillod at hun opgav disse som læst efter DanskLærerforeningens udgave, svarede Vilhelm Andersen: "Nødigt, men dog gerne".

Så langt er Sprognævnet i stand til at føre udtrykket tilbage. Men vi har ingen tiltro til at Vilhelm Andersen eller Th.A. Müller skulle være dets eneste ophavsmand.

VS

[Til indholdsfortegnelsen](#)

Rykke ferien frem

Spørgsmål: Hvad betyder *rykke frem* om et tidspunkt? En ferie den 12.-20. marts skal rykkes frem. Betyder det at den skal flyttes til tidligere i marts måned, eller skal den flyttes til senere i marts måned?

Svar: Udtrykket *rykke frem* om tiden er og bliver dobbelttydigt.

Om det betyder 'flytte ferien til et tidligere tidspunkt' eller 'flytte ferien til et senere tidspunkt' end det oprindeligt fastlagte, kommer an på hvad man orienterer sig i forhold til.

Hvis man tager det tidspunkt som udgangspunkt hvor man giver besked om flytningen, så flytter man ferien frem ved at rykke den nærmere afsenderens eget "nu". Men hvis man betragter det oprindeligt angivne tidspunkt og det nye tidspunkt som to punkter på en fremadskridende tidslinje, så betyder *frem* længere ude i fremtiden end det oprindeligt angivne tidspunkt. Det er imidlertid vigtigt at pointere at den ene opfattelse ikke er mere rigtig end den anden. Den der blot har ytret ønske om at *flytte sin ferie frem*, har ikke udtrykt sig på en måde som omgivelserne kan forholde sig til. I den slags sammenhænge er det nødvendigt at udtrykke sig præcist, fx ved angivelse af nye datoer eller - hvis det ikke er muligt - ved fx at sige: "Jeg vil gerne holde ferie senere end oprindelig aftalt" eller "tidligere end oprindelig aftalt".

VS

[Til indholdsfortegnelsen](#)

Vidensbank eller videnbank?

Spørgsmål: Mine kolleger og jeg er usikre på eller uenige om om der skal/må være -s- i sammensætninger som *viden(s)baseret*, *viden(s)center*. Vi ved heller ikke hvorfor det hedder *idrætslæge*, men ikke *dørskarm* osv. Jeg har en ældre kollega (62 år, vestjysk herkomst) som mener at fuge-s vinder større udbredelse i disse år; jeg mener tværtom.

Svar: Vi ved faktisk ikke om der i almindelighed bliver flere eller færre fuge-s'er, men Sprognævnet får en del spørgsmål om brugen af fuge-s, især om sammensætninger med *viden(s)*- som første led. Så mange at der ligger en redegørelse for de generelle tommelfingerregler blandt de svar på ofte stillede spørgsmål (OSS'er) der kan findes på Sprognævnets hjemmeside. Der kan ikke gives helt faste regler, men for mange ord kan oplysningen findes ved at slå sammensætningens første led op i Retskrivningsordbogen. En af grundene til at vi får mange spørgsmål om fuge-s'er er sikkert at de af mange regnes for grimme og vulgære (fx i *fodboldskamp*), og derfor kæmper nogle en forbitret kamp for at begrænse anvendelsen af dem.

Når det specielt gælder *viden(s)*- som første led i sammensætninger, ved vi dog at udbredelsen af former uden fuge-s er en ret ny udvikling. Ifølge Retskrivningsordbogen har

fuge-s'et i sammensætninger med *viden(s)*- været valgfrit siden 1986:

viden *sb.*, en, *i sms.* viden- *el.* videns-, *fx* viden(s)bank, viden(s)område; ...

I Ordbog over det Danske Sprog har alle eksempler på sammensætninger med *videns*- som første led -s- i fugen, så man kan gå ud fra at sammensætninger med *viden(s)*- som første led efter normen altid har haft fuge-s før 1955, og ODS giver ikke eksempler der eventuelt kunne nuancere dette billede.

De tidligste eksempler på sammensætninger med *viden*- uden fuge-s i nævnets samlinger er fra 60'erne, og efter 1970 er der mange:

Benyttelse af biblioteket: Tidsskriftcirkulation, referencearbejde, fremskaffelse af materiale fra andre biblioteker og videncentre, biblioteksvæsenets organisation, besøg (kursusplan i Magisterbladet 15.5.64).

Videncenter er nu ikke noget godt eksempel, for det er svært at høre om der er -s- eller ej, så det kunne tænkes at det manglende -s- simpelt hen skyldes usikker stavning. Men det er sikkert at fra begyndelsen af 70'erne bliver *videnbank*, *videnbase* osv. almindelige, og der kan man ikke være i tvivl. Første gang jeg traf på sammensætninger uden fuge-s, var da jeg i 1986 blev ansat i et firma som lavede *videnbaserede systemer*. Et par år senere blev jeg til gengæld ansat på et forskningsprogram med titlen *Vidensrepræsentation og vidensbehandling*.

Vi tror dog at *videnrepræsentation* og *videnbehandling* efterhånden er mere udbredt. I hvert fald er der ingen tvivl om at former uden -s- i de sidste 30-40 år har bredt sig i sammensætninger med *viden(s)*-, især i informationsteknologiske sammenhænge.

OR

[Til indholdsfortegnelsen](#)
